

ศึกษาวิเคราะห์จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
AN ANALYTICAL STUDY OF THE MIND THAT APPEARS IN THE
ABHIDHAMMATTHASANGHA SCRIPTURE

แม่ชีบุญช่วย ศรีเปรม

Mae Chee Boonchuay Sriprem

สถาบันวิจัยญาณสังวร มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Email: boonchuay132@gmail.com

Received 31 October 2021; Revised 11 November 2021; Accepted 23 April 2022.

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเป็นมาของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของจิตเจตสิก รูปและนิพพาน วิธีดำเนินการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยได้รวบรวมจากเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึก และวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย พบว่า ความเป็นมาของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะพระอรุณฤๅษะได้รจนา จิต 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต วิเคราะห์จิตที่มีความสัมพันธ์กับเจตสิก รูปนิพพาน พบว่า จิต เจตสิก เกิดในจตุโวการภูมิ ส่วนในปัญจโวการภูมิ จิตและเจตสิกอาศัยรูปเกิด ในเอกโวการภูมิ มีรูปอย่างเดียว จิตมีความสัมพันธ์กับนิพพาน คือโคตรภูจิตและมรรคจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์

องค์ความรู้จากการวิเคราะห์จิตที่มีความสัมพันธ์กับเจตสิก รูป นิพพาน พบว่า อกุศลจิตทำให้เจตสิก และรูปที่ไม่ดีเกิดขึ้น ส่วนกุศลจิตทำให้เจตสิกและรูปที่ดีเกิดขึ้น สำหรับวิปากจิตเป็นผลของกุศลจิตและกุศลจิต ภารกิจจิตเป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงนิพพาน

คำสำคัญ : การศึกษา, จิต, คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

Abstract

The objective of this research is to study the history of the Abhidhammatthasangha scriptures. An analysis of the connection of the mind, mental factors, visible object and Nirvana. The method of conducting research is qualitative research. Tools of Research are Compilation from papers, in-depth interviews and analyze descriptive data.

The results of the research revealed that the history of the Abhidhammatthasangha scriptures, Anurudhtha priest had composed 4 types of mind, namely kamavacara citta, rupavaca citta, arupavacar citta and lokuttara citta. An analysis show that the mind and mental factors take place in Chatuvokarnaphum. In Pancavokarabhumi, the mind and the cetasika depend on visible object. In ekvokarnabhumi, there is only visible object. The mind related with Nirvana. Nirvana is an emotion of Gotarabhucit and Maggacit.

The body of knowledge from the analysis of the mind revealed that unwholesome cittas caused bad mental factors and visible object to arise. But wholesome citta makes

good mental factors and visible object to arise. As for the vipakacitta, it is the result of the unwholesome citta and the wholesome citta. As for kriya citta is the mind of an Arahant who attains nirvana.

Keywords: Study, Mind, Abhidhammatthasangha

บทนำ

ชีวิตมนุษย์ทุกคนล้วนมีกายกับจิต ในทัศนะของบรัดเลย์ มีความเชื่อว่า “นอกจากจิตแล้วไม่อาจมีสิ่งใดที่เป็นจริงได้” (F.H. Bradley, 1962) แท้จริง ปฐมฐาตุมีลักษณะเป็นนามธรรม จึงไม่สามารถจับต้องหรือมองเห็นได้ สิ่งนั้นคือ “จิต” เดการ์ต กล่าวว่า “เมื่อข้าพเจ้าเป็นสัตว์รู้คิด ข้าพเจ้าคือจิต” (Descartes, 1951) เพราะสรรพสิ่งในจักรวาลมีสภาพเป็นนามธรรม จึงไม่สามารถรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 แต่ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในธรรมชาติ สิ่งที่เป็นนามธรรมหรือออสสาร (Immaterial) ของนักจิตนิยมนี้มีลักษณะที่สับสนที่สุด คือเชื่อว่า “สิ่งที่เป็นจริงยิ่งกว่าวัตถุหรือสสาร เป็นความจริงที่ไม่มีตัวตน มีลักษณะเป็นออสสาร” มนุษย์ประกอบด้วยกายและจิต จิตเป็นออสสาร ไม่มีรูปร่าง เป็นตัวการสำคัญในการทำให้มนุษย์มีความคิด ความรู้สึก และจิตนี้เองเป็นตัวบงการให้ร่างกายทำอะไรก็ได้ตามความต้องการ จิตมีสภาพเป็นจริงและเป็นอิสระจากกาย ความคิดเช่นนี้ ถือว่าจิตเท่านั้นที่มีอยู่จริง มุมมองทางพระพุทธศาสนาที่พระอนุรุทธะ ชาวอินเดียนได้รวบรวมพระอภิธรรมจากพระไตรปิฎกเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์พระอภิธรรมโดยย่อ เรียกว่าอภิธัมมัตถสังคหะ (Yanakusalo and Thammada, 2014) ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับปรมัตถธรรม 4 ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ส่วนประกอบของชีวิตมีความสัมพันธ์กันทั้งจิต เจตสิก รูป นิพพาน และจุดมุ่งหมายในการแต่งคัมภีร์นี้เพื่อเป็นการอนุเคราะห์อนุชนที่ศึกษาพระไตรปิฎก ไม่เข้าใจ ได้เข้าใจในสารัตถะของปรมัตถธรรมอย่างแท้จริง จนสามารถรู้จักแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตของตนเองครบครัน สังคม ตลอดจนปัญหาของประเทศชาติได้ดียิ่งขึ้น

ปัญหาที่สำคัญที่สุด คือ ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้น พระอนุรุทธาจารย์มิได้กล่าวจิตที่เกิดขึ้นตามลำพังอย่างเดียว แต่ได้มีการกล่าวเจตสิกเกิดร่วมกับจิตด้วย ดังนั้น จิตจึงมีลักษณะ 4 ประการ คือ 1) มีลักษณะรู้อารมณ์ 2) มีหน้าที่เกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง 3) จิตเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นผล 4) จิตมีนาม (เจตสิก) รูป เป็นเหตุใกล้ ด้วยเหตุนี้ จิตในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะจึงมีความละเอียดลุ่มลึกมากกว่าจิตของนักปรัชญาตะวันตกเพราะนักปรัชญามีทัศนะว่า จิตเท่านั้นมีจริง แต่ปฏิเสธรูปไม่มีจริง ส่วนจิตในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะมีเจตสิกเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกันกับจิต มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกันกับจิต การคิดนึก ประชุมเรื่องราวต่างๆ และการรับอารมณ์ที่ดีและไม่ดี ในภุมิที่มีชั้น 5 จิต เจตสิกต้องอาศัยรูปเท่านั้นจึงจะเกิดขึ้นได้

จากปัญหาดังกล่าว พุทธศาสนิกชนควรสนใจศึกษาเรื่องปรมัตถธรรม อันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา และในการเจริญวิปัสสนาผู้ปฏิบัติกรรมฐานจำเป็นต้องรู้จักชั้น 5 ว่า ชั้นไหนเป็นรูป ชั้นไหนเป็นนาม เมื่อผู้ปฏิบัติรู้ว่าจิตใดเกิดขึ้นทางกาย วาจา ใจ ซึ่งเป็นจิตที่ไม่ดี มีโทษ ให้ผลเป็นความทุกข์แล้ว ก็ควรละ ส่วนจิตใดเป็นจิตดี ให้ผลเป็นความสุขก็ควรรักษาจิตที่ดีนั้นไว้ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลในการดำเนินชีวิตประจำวันอย่างมีความสุข สำหรับบุคคลผู้มีความเพียรประสงค์จะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องรู้ว่าอะไรเป็นรูปหรือนาม จึงจะข้ามพ้นจากมิจฉาวิภูติ เข้าสู่ความเป็นสัมมาทิฏฐิได้ ตลอดจนการปล่อยวางจิตจากกุศลให้เป็นเพียงกิริยาจิต การเข้าถึงโลกุตตรจิตซึ่งเป็นจิตที่ประหानกิเลสไปตามลำดับและพ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ ไม่มีการเกิดการตายอีก จึงบรรลุสันติสุขที่แท้จริง

ปัญหาที่ต้องการทราบ

1. คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะมีความเป็นมาอย่างไร
2. ในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะวิเคราะห์จิตไว้อย่างไรบ้าง
3. ในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะจิตมีความสัมพันธ์กับเจตสิก รูป และนิพพานอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความเป็นมาของพระอภิมมัตถสังคหะ
2. เพื่อวิเคราะห์จิตที่ความสัมพันธ์กับเจตสิกรูปและนิพพาน

การทบทวนวรรณกรรม

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้า แนวคิด ทฤษฎี จากข้อมูลหลักคือ คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ รวมทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ เอกสาร บทความวิชาการและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินการวิจัย

จิตมีชื่อเรียกได้ 10 อย่างคือ จิต มนะ หทัย มนัส ปณฺชระ มนายตนะ มนินทรีย วิญญาณวิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ (Abhi.Sang.75/212) จิตที่มีวิบาก ประกอบด้วยกุศลจิต อกุศลจิต 2) จิตไม่มีวิบาก ประกอบด้วยอัพยาทจิต (Katsaro et al, 2019)

จิตมีสภาวะรู้อารมณ์ (Waitayasevi, 2014) มี 2 ลักษณะ คือ สามัญลักษณะและวิเสสลักษณะ (Chaisuwan, 2018)

ในอรรถกถาอัฐฐสาลินี กล่าวว่า “ที่ชื่อว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร” (Abhi.Sang.75/212) จำนวนของจิตมี 89 หรือ 121 แบ่งเป็น 9 นัย คือ 1) ชาติเภทนัย 2) ภูมิเภทนัย 3) โสภณเภทนัย 4) โลกเภทนัย 5) เหตุเภทนัย 6) ฌานเภทนัย 7) เวทนาเภทนัย 8) สัมปยุตตเภทนัย 9) สังขารเภทนัย (Dhammachariya, 2015)

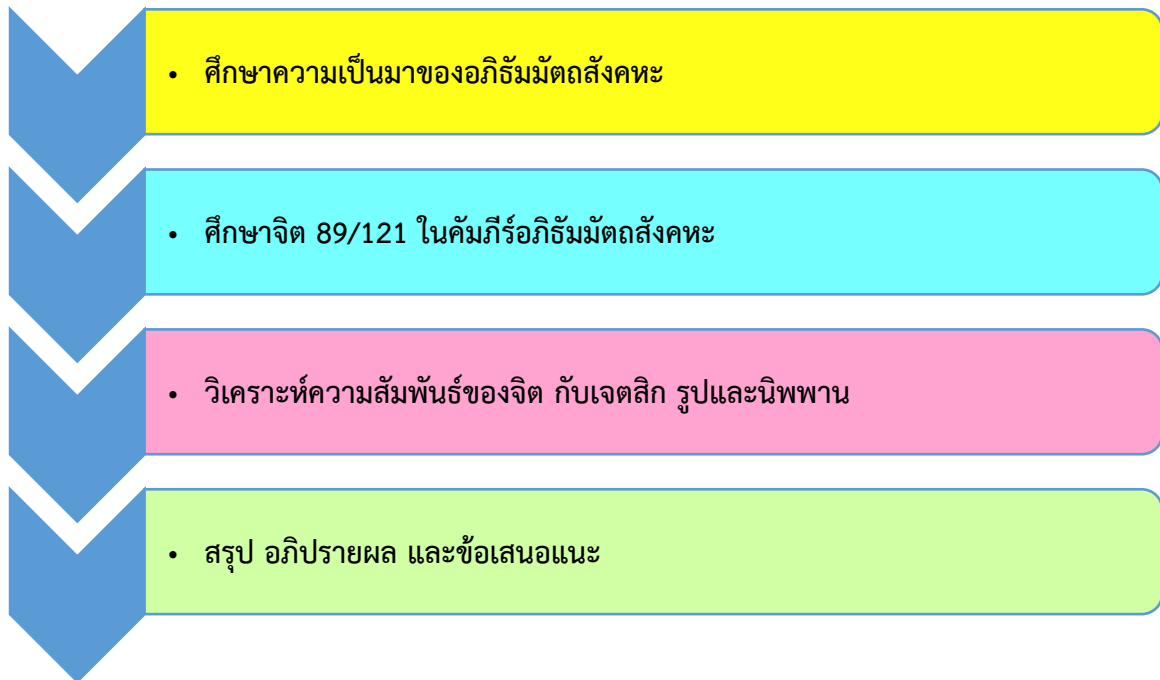
จิตแบ่งตามภูมิ 4 คือ 1) กามาวจรภูมิ 2) รูปาวจรภูมิ 3) อรูปาวจรภูมิ 4) โลกุตตรภูมิ (BhikkhuBoodhi, 1962) ความสัมพันธ์ของจิตกับเจตสิกคือ เกิดพร้อมกันกับจิต ดับพร้อมกันกับจิต มีวัตถุประสงค์เดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต (Thammaramo, 2017)

จิตเป็นเหตุให้เกิดการกระทำของมนุษย์มี 2 อย่าง คือ การทำความดี มีสาเหตุมาจากความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง และการทำความชั่วมีสาเหตุมาจากความโลภ ความโกรธ ความหลง (Nongpayak, 2013) โลกมุขจิต 8 จัดอยู่ในอกุศลจิต(Boonchuay, 2017)

จิตมีความสัมพันธ์กับรูปบุคคลย่อมเห็นรูปใดทางจักขุ ย่อมทราบรูปนั้นด้วยวิญญาณ ย่อมฟังเสียงทางโสต ย่อมสูดกลิ่นทางจมูก ย่อมลิ้มรสทางลิ้น ย่อมสัมผัสทางกาย ย่อมรู้ธรรมารมณ์ทางใจ ย่อมรู้สิ่งนั้นๆ ด้วยวิญญาณ (PhraBuddhakosachan, 2011)

จิตยังมีความสัมพันธ์กับขันธ 5 คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ (Boodhi, 1962) จิตมีความสัมพันธ์กับนิพพาน เพราะนิพพานเป็นธรรมชาติที่พ้นจากกิเลส (Mahamakutraavidyalaya, 2008) นิพพานจึงเป็นสภาวะจิตที่ปราศจากโลกิโรรส (Hiranthep and Raksachom, 2015) อุดมคติสูงสุดในพระอภิธรรมคือนิพพาน (Nongpayak, 2013) ด้วยเหตุนี้จิต เจตสิก รูป นิพพาน จึงมีความสัมพันธ์กัน (Katsaro et al. (2019)

กรอบแนวคิดในการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) ซึ่งมีขั้นตอนและวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. การวิจัยภาคเอกสาร (Documentary Research) แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ

1) ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) โดยการศึกษาค้นคว้าข้อมูลหลักจากคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2) ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) โดยการศึกษาค้นคว้าจากตำรา หนังสือเอกสาร บทความ งานวิทยานิพนธ์หรืองานวิจัย และข้อมูลออนไลน์ต่าง ๆ ของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยจากการศึกษาค้นคว้าเอกสารข้อมูลชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมินี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอในรูปแบบของการบรรยาย

2. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured interview) หรือ Unstructured Interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่ไม่ใช่แบบสัมภาษณ์ คือไม่จำเป็นต้องใช้คำถามเดียวกันหมดกับผู้ให้สัมภาษณ์ทุกคน แต่ผู้สัมภาษณ์จะต้องใช้เทคนิคและความสามารถเฉพาะตัว เพื่อให้ได้มาซึ่งคำตอบจากผู้ให้สัมภาษณ์ ตามจุดมุ่งหมายที่ได้ตั้งไว้การสัมภาษณ์ด้วยวิธีนี้อาจใช้วิธีให้ผู้ตอบแสดงความรู้สึกหรือความคิดเห็นอย่างอิสระ ผู้สัมภาษณ์มีหน้าที่รับฟังและคอยดึงหรือควบคุมการสนทนาให้เข้าสู่ประเด็นที่ต้องการ ผู้สัมภาษณ์ด้วยวิธีนี้จะต้องมีความชำนาญเป็นพิเศษ

การวิจัยเชิงคุณภาพนิยมใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง ประเภทการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เพื่อช่วยเพิ่มข้อมูลที่ได้รวบรวมมาจากวิธีการอื่น ๆ ได้มากขึ้น สามารถตรวจสอบความเป็นจริงของข้อมูลที่ได้โดยเก็บรวบรวมมาก่อน หรือตรวจสอบร่องรอยอื่น ๆ ที่ไม่สามารถแสดงออกมาด้วยคำพูดการ

สัมภาษณ์เชิงลึก เป็นวิธีการรวบรวมข้อมูลโดยไม่ใช้แบบสอบถาม แต่ใช้คำถามปลายเปิดที่มีความละเอียด เพื่อจะได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อผู้วิจัยมากที่สุด โดยมีแนวของคำถามให้ผู้สัมภาษณ์เป็นผู้ถามผู้ให้สัมภาษณ์ในลักษณะเจาะลึก จึงต้องอาศัยความสามารถพิเศษของผู้สัมภาษณ์ในการค้นหารายละเอียดในประเด็นที่ต้องการศึกษาอย่างลึกซึ้ง การสัมภาษณ์เชิงลึกนี้มักกระทำในประชากรกลุ่มเล็กๆ และมุ่งหวังให้ผู้ถูกสัมภาษณ์แสดงความคิดเห็นหรืออธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับความสำคัญของเรื่องและสถานการณ์ ตลอดจนความเชื่อ และความหมายต่างๆอย่างลึกซึ้ง

Rita (1999) ได้กล่าวถึงขั้นตอนการสัมภาษณ์เชิงลึกว่าแบ่งเป็น 3 ขั้นตอน ซึ่งเหมาะกับสภาพการทำงานที่เป็นแบบกึ่งทางการ แต่ต้องการบรรยากาศที่ทำให้ผู้ถูกสัมภาษณ์รู้สึกสบายใจ และสามารถให้ข้อมูลเชิงลึกได้มากขึ้น โดยมีขั้นตอนดังนี้

1. ขั้นเริ่มสัมภาษณ์ ผู้สัมภาษณ์ควรแนะนำตนเอง บอกจุดมุ่งหมายของการสัมภาษณ์ พร้อมทั้งพยายามชี้แนะให้ผู้ให้สัมภาษณ์ตระหนักว่าเขามีส่วนสำคัญมากในการทำให้งานเก็บรวบรวมข้อมูลครั้งนี้สำเร็จ ล่วงไปได้อย่างสมบูรณ์ และควรชี้แจงให้ผู้ให้สัมภาษณ์ด้วยว่าข้อมูลที่ได้ในครั้งนี้เป็นความลับและจะไม่มีผลกระทบใดๆ ต่อผู้ให้สัมภาษณ์ถ้าผู้สัมภาษณ์จะบันทึกเทปการสัมภาษณ์ควรแจ้งและขออนุญาตให้ผู้ให้สัมภาษณ์ทราบก่อน ทั้งนี้ผู้สัมภาษณ์ควรสร้างบรรยากาศ และสัมพันธภาพที่ดีในการสัมภาษณ์ โดยใช้เวลาเล็กน้อยในการสนทนาเรื่องที่ผู้ถูกสัมภาษณ์สนใจ เพื่อให้ผู้ถูกสัมภาษณ์มีความคุ้นเคย มีความรู้สึกเป็นมิตรและไว้วางใจผู้สัมภาษณ์

2. ขั้นสัมภาษณ์เนื้อหา ผู้สัมภาษณ์ไม่ควรวิพากษ์วิจารณ์หรือสั่งสอนผู้ให้สัมภาษณ์ในกรณีให้ผู้ให้สัมภาษณ์ให้ข้อมูลหรือมีพฤติกรรมที่ขัดแย้งกับที่สังคมยอมรับในขณะมีการสัมภาษณ์ ในกรณีที่ผู้สัมภาษณ์ยังไม่ได้คำตอบที่ชัดเจนหรือเป็นที่พอใจ ผู้สัมภาษณ์ไม่ควรจะเร่งรัดหรือคาดคั้นคำตอบจากผู้ให้สัมภาษณ์ และถ้าคนทั้งสองยังไม่คุ้นเคยกันก็อาจจะผ่านคำถามนั้นไปก่อน เมื่อจบการสัมภาษณ์แล้วจึงค่อยย้อนกลับมาถามใหม่ โดยกล่าวในเชิงทบทวนคำถาม หรือทบทวนคำตอบอย่างสุภาพ ในขณะเดียวกันผู้สัมภาษณ์ต้องจดบันทึกการสัมภาษณ์อย่างรวดเร็ว เพื่อมิให้เสียบรรยากาศการสัมภาษณ์ หรือการสัมภาษณ์ขาดตอนผู้สัมภาษณ์ควรบันทึกเทปเสียงเพื่อการจัดเก็บข้อมูลครบถ้วนและสมบูรณ์ ต้องได้รับอนุญาตจากผู้ให้สัมภาษณ์แล้ว

3. ขั้นยุติการสัมภาษณ์ ผู้สัมภาษณ์ควรกล่าวขอบคุณผู้ให้สัมภาษณ์ที่ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีในการสัมภาษณ์

เทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก 9 ข้อ ได้แก่

1. ให้ความเห็นตรงกันข้ามกับผู้ให้สัมภาษณ์ เพื่อกระตุ้นให้เขาแสดงความคิดเห็นเพิ่มเติม
2. การเชื่อมโยงเพื่อตั้งคำถาม เป็นการเชื่อมโยงความคิดเห็นของผู้ให้สัมภาษณ์กับข้อมูลที่ผู้วิจัยต้องการทราบ
3. แกล้งสงสัย เป็นการแสดงความสับสนเพื่อให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ทราบว่ากำลังต้องการรายละเอียด
4. ทำทนายเพื่อให้ได้ข้อมูลเพิ่มเติม เป็นการตรวจสอบความถูกต้องของความเห็นของผู้ให้สัมภาษณ์ล่วงหน้า
5. การให้กำลังใจ เป็นการให้คำชมเพื่อส่งเสริมให้ผู้ให้สัมภาษณ์ดำเนินการต่อไป
6. แสดงความเข้าใจและให้เวลาสำหรับการเพิ่มเติมรายละเอียด โดยแสดงให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ทราบว่าเข้าใจความเห็นของเขา และให้เวลาเพื่อให้แสดงความคิดเห็นเพิ่มเติม
7. การทวนคำตอบ เพื่อแสดงความสนใจฟังคำตอบของผู้ให้สัมภาษณ์
8. การตั้งคำถามอย่างตรงจุดเพื่อจะได้ข้อมูลเพิ่มเติม
9. การตั้งคำถามลูกโซ่ เป็นการถามคำถามอย่างต่อเนื่องเพื่อดูว่าผู้ให้สัมภาษณ์สามารถหาข้อมูลเพิ่มเติมได้อีกหรือไม่

ผู้เขียนได้ทดลองนำเทคนิคของ Rita (1999) ไปใช้ในการเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์อาจารย์ผู้สอน และนักศึกษาผู้เรียนวิชาพระอภิธรรม ประเด็นการสัมภาษณ์ มีดังนี้ 1) การวิเคราะห์จิตในคัมภีร์อภิธรรมัตถ-สังคหะ 2) ความสัมพันธ์ของจิตกับเจตสิก 3) ความสัมพันธ์ของจิตกับรูป 4) ความสัมพันธ์ของจิตกับนิพพาน โดยผู้เขียนได้วางแผนการสัมภาษณ์ใน 3 ขั้นตอนหลัก และแทรกเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึกในขณะที่เก็บข้อมูล ด้วย ขอยกตัวอย่างบทสัมภาษณ์ที่ผู้เขียนนำเทคนิคบางข้อไปใช้ ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างบทสนทนาในการสัมภาษณ์
กำหนดให้ A = ผู้วิจัย B = ผู้ให้สัมภาษณ์

1. ขั้นเริ่มสัมภาษณ์	<p>A: สวัสดีค่ะ ดิฉันชื่อ...เป็นอาจารย์จาก มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ต.ศาลายาอ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม จะขอสัมภาษณ์พระอาจารย์/อาจารย์/นักศึกษา ในประเด็นเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์จิต ความสัมพันธ์ของจิตกับเจตสิก...ระหว่างการสัมภาษณ์ ดิฉันขออนุญาตบันทึกเสียงด้วยนะค่ะ และผลการสัมภาษณ์จะถือเป็นความลับ จึงไม่มีผลใดๆ ต่อพระอาจารย์/อาจารย์/นักศึกษานิมนต์พระอาจารย์และขอเชิญอาจารย์/นักศึกษา ช่วยแนะนำตัวค่ะ</p> <p>B:</p>
2. ขั้น สัมภาษณ์เนื้อหา	<p>A: ท่านเห็นด้วยหรือไม่ที่กล่าวว่า จิตมี 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต?</p> <p>B: เห็นด้วย เพราะ.....</p> <p>A: อกุศลจิต มีความสัมพันธ์กับเจตสิกหรือไม่?</p> <p>B: มี เพราะ.....</p> <p>A: กุศลจิต มีความสัมพันธ์กับเจตสิกหรือไม่?</p> <p>B: มี เพราะ.....</p> <p>A: โลกุตตรจิตมีความสัมพันธ์กับนิพพานหรือไม่?</p> <p>B: มี เพราะ.....</p> <p>A: จิตมีความสัมพันธ์กับรูปหรือไม่?</p> <p>B: มี เพราะ.....</p>
3. ขั้นยุติการสัมภาษณ์	<p>A: ดิฉันขอขอบคุณ พระอาจารย์/อาจารย์/นักศึกษา ที่ให้ความร่วมมือในการสัมภาษณ์เป็นอย่างดี และให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ค่ะ</p>

สรุปและนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured interview) นั้น ผู้วิจัยได้นำมาปรับปรุงแก้ไข แล้วนำมาวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนาหรือในรูปแบบของการบรรยาย แล้วนำเสนอเป็นผลงานวิจัยต่อไป

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ อาจารย์และนักศึกษาพระอภิธรรมวัดหัวคู้ ต.ศีรชะจรเข้ น้อย อ.บางเสาธง จ.สมุทรปราการ ได้ทำการเจาะจง (Purposive Sampling) คือ นักศึกษาพระอภิธรรมและอาจารย์ผู้มีความเชี่ยวชาญในการสอนพระอภิธรรมทั้งหมดจำนวน 11 รูป/คน คือ 1) พระมหาปริชา ที่ปวีโส 2) พระสุทธิญาณวโร 3) อาจารย์จิราภร เกียรติไพบุลย์ 4) อาจารย์กฤษณา ว่องวิทย์เดชา 5) อาจารย์พิเชษฐ กิจกัญญาสน์

6) อาจารย์สิทธิพล สิทธิจินดาวงศ์ 7) อาจารย์แม่ชีอารวี ไชยเสน 8) อาจารย์ชัยยุทธ บัณฑิตสกุล 9) อาจารย์ ญัฐชยา ประดิษฐ์ศิลป์โชติ 10) อาจารย์สมศักดิ์ ฉากเขียน 11) อาจารย์ฐิติยา กำเนิดศิริ (Number6-11 In-depth interview online, 7/2/65) และนักศึกษาพระอภิธรรมทั้งหมด 9 ชั้น จำนวน 29 รูป/คนคือ 1) นาย ภูมิเรศ ปัตนิกุล 2) นายวุฒิ เจริญกุล 3) นางสาวศรี เจริญสุข 4) นางสาวนาตยา เนียมศิริ 5) นางสาวพรรณพร ดี ประเสริฐ 6) พระวันชัย อตตพโล 7) นางสาวธัญญาพัทธ์ อติศักดิ์สกุล 8) นางสาวเอื้ออาทร พานิชศุภผล 9) นางสาวพัชรณัฐ นิมาลี 10) นางกัลยา เตชสุนันต์ 11) หม่อมหลวงธาดา เกษมสันต์ 12) นายทวนทัย ผาย พันธุ์ 13) นางสาวสมจินต์ เพชรพันธุ์ศรี 14) นายประชา ชื่นชูผล 15) นางธารินี ชื่นชูผล 16) นางสาวดี ทรง ประเสริฐกุล 17) แม่ชียุพิน บุญพันธ์ 18) นางสาวพร เกลี้ยงเกลา 19) นางดวงดาว น่วมน้อย 20) นางสาววันดี ศรีล่อ 21) นางเสริมน้อย ทองบ้านบ่อ 22) นายสุชุม อุดมรุ่งเรือง 23) นายพสุ พานิชศุภผล 24) นายนรินทร์ อัครพิศิษฐ์ 25) นายสุวัฒน์ หวังคุ้มธรรม 26) นางลักษมี อัครพิศิษฐ์ 27) พระมหาวิชาญ กตปุญโญ 28) นางสาว อ้อย แก้วเพชร 29) นายภูษิต ทองบ้านบ่อ (Number6-29 In-depth interview online, 8/2/65)

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ผู้วิจัยได้ใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) ที่ไม่มีโครงสร้าง ผู้วิจัยสร้างขึ้นโดยอาศัย กรอบแนวคิด ทฤษฎีและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องตามโจทย์วิจัย วัตถุประสงค์ของการวิจัย ขอบเขตของการวิจัย และการนิยามศัพท์ปฏิบัติการ ซึ่งมีขั้นตอนการสร้างและหาคุณภาพเครื่องมือดังนี้

1. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นเครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึก
2. ร่างเครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึก เพื่อให้ครอบคลุมและสามารถตอบวัตถุประสงค์ได้ แล้วนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความถูกต้องตามเนื้อหาและวัตถุประสงค์ในการวิจัย
3. นำร่างเครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึก ที่ผู้เชี่ยวชาญและคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ ตรวจสอบและเสนอแนะ นำไปแก้ไขให้ถูกต้องตามเนื้อหาและวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้
4. นำเครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึกตามที่ผู้เชี่ยวชาญแนะนำและแก้ไขแล้ว ไปสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ กลุ่มเป้าหมาย ผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเอง โดยเครื่องมือวิจัยนั้นแบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ
 - ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไป
 - ตอนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับการวิเคราะห์จิตที่มีความสัมพันธ์กับเจตสิก รูป นิพพาน
 - ตอนที่ 3 ข้อเสนอแนะ

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลมี 2 ส่วน คือ

1. การเก็บรวบรวมข้อมูลปฐมภูมิจากเอกสาร คือ คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ บทความวิชาการ งานวิจัยและจากสื่อออนไลน์ที่เกี่ยวข้อง
2. การเก็บรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิจากกลุ่มเป้าหมาย ผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มเป้าหมายมีส่วนเกี่ยวข้องกับ หลักธรรมในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ โดยใช้เครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึก ซึ่งผู้วิจัยได้วางแผนปฏิบัติ ดังนี้
 - 1) มีหนังสือขออนุญาตเก็บรวบรวมข้อมูลพร้อมแนบเอกสารที่เป็นเครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึกแบบไม่มีโครงสร้างไปยังผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มเป้าหมายเพื่อให้เตรียมตัวและกำหนดเวลาในการให้สัมภาษณ์
 - 2) ผู้วิจัยนำเครื่องมือไปเก็บข้อมูลตามวันและเวลาที่กำหนดไว้กับกลุ่มเป้าหมายมีการเตรียมพร้อมอุปกรณ์เครื่องบันทึกเสียง สมุดจดบันทึก เครื่องถ่ายรูป
 - 3) ชี้แจงจุดมุ่งหมายในการเก็บรวบรวมข้อมูลของการวิจัย
 - 4) เก็บรวบรวมข้อมูลให้ครบตามจำนวนที่กำหนดไว้

เมื่อได้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์แล้ว ทำการถอดเทปบันทึกเสียง แล้วนำมาวิเคราะห์ประมวลผลตามกรอบแนวคิดที่กำหนดในการวิจัยและสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย ในกรณีที่ข้อมูลไม่สมบูรณ์ ผู้วิจัยได้เก็บเพิ่มเติมในภายหลังจากผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มเป้าหมาย

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มเป้าหมาย คือผู้เชี่ยวชาญทางด้านเนื้อหาหลักธรรมในคัมภีร์อภิมัตตสังคหะ แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) โดยแบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไป

ตอนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับการวิเคราะห์จิตที่มีความสัมพันธ์กับเจตสิก รูป นิพพาน

ตอนที่ 3 ข้อเสนอแนะ

การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ คือ 1) เพื่อศึกษาความเป็นมาของคัมภีร์อภิมัตตสังคหะ 2) เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของจิตเจตสิกรูปและนิพพาน

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้นำเสนอในรูปแบบเชิงพรรณนาหรือการบรรยาย

ผลการวิจัย

จากผลการวิจัยนี้ทำให้ทราบความเป็นมาของอภิมัตตสังคหะ วิธีการศึกษาหลักธรรมในคัมภีร์อภิมัตตสังคหะและประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาคัมภีร์อภิมัตตสังคหะ ส่วนผลการวิจัยนั้นผู้วิจัยได้สรุปประเด็นสำคัญไว้มีดังนี้

๑) **ความเป็นมาของคัมภีร์อภิมัตตสังคหะ พบว่า** พระอนรุทธะได้รวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นหลักในแต่งคัมภีร์อภิมัตตสังคหะ ซึ่งมีสาระเกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรมและบัญญัติธรรม จุดมุ่งหมายของการแต่งคัมภีร์อภิมัตตสังคหะนั้น ก็เพื่ออำนวยความสะดวกต่อการศึกษาและเป็นประโยชน์แก่อุภยในการเจริญวิปัสสนาของอุชชน (พระอนรุทธเถระ, พระญาณธชะ.2555) พระอภิธรรมในประเทศไทยปรากฏชัดในสมัยกรุงสุโขทัย โดยพญาสิทธิทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่อง “ไตรภูมิอภิมัตตสังคหะ” (Phaya Lithai, 1992) มีจุดประสงค์เพื่อดำรงไว้ซึ่งพระอภิธรรม และเพื่อโปรดพระมารดา รวมทั้งประชาราษฎร์ให้เข้าใจเรื่องกรรมและผลของกรรมตามสภาวะปรมัตถธรรม ต่อมาสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้มีการสวดพระอภิธรรมในการบำเพ็ญกุศลศพ แสดงให้เห็นกุศโลบายของบรรพบุรุษไทยในการสืบทอดความรู้ด้านพระอภิธรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) ได้ติดต่อกับรัฐบาลประเทศพม่า (ฯพณฯ อนุเป็นนายกรัชมุนตรี) ขอให้ส่งพระอาจารย์มาสอนพระอภิธรรม ทางรัฐบาลได้นิมนต์ให้พระสงฆ์ที่มีความรู้เชี่ยวชาญทางด้านพระอภิธรรมปิฎกคือ พระอาจารย์ สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ และพระอาจารย์เตชินทะ ธัมมาจริยะ มาช่วยสอนและได้มีการจัดพิมพ์หนังสือหลักสูตรการเรียนการสอนทุกชั้นเรียน พระอภิธรรมที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยนิยมศึกษากันอยู่ในปัจจุบันมีทั้งหมด 9 ชั้น คือชั้นจุฬอภิธรรมิกะตรี-โท-เอก 3 ชั้น ชั้นมัชฌิมอภิธรรมิกะตรี-โท-เอก 3 ชั้น ชั้นมหาอภิธรรมิกะตรี-โท-เอก 3 ชั้น พ.ศ. 2562-2564 ประเทศไทยได้รับผลกระทบจากโควิด-19 จึงจำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมออนไลน์ จึงส่งผลกระทบต่อนักศึกษาส่วนกลางและหน่วยบริการสังคมจากวัดต่างๆ มากกว่า 30 แห่ง ทำให้นักศึกษาที่เข้าสอบในวันที่ 4-6 ธันวาคม 2564 มีจำนวนลดลง (คู่มือดำเนินการสอบ, 2563)

จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมัตตสังคหะ พบว่า พระอนรุทธะ ได้รจนापรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยย่อและได้แสดงจิตประเภทใหญ่ๆ ไว้ 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต 54 รูปาวจรจิต 15 อรูปาวจรจิต

12 และโลกุตตรจิต 8 หรือ 40 รวมเป็นจิต 89 หรือ 121 แบ่งเป็น 9 นัย (Mr.Wannasit Waitayasevi, 2014) คือ 1) จำแนกจิตโดยชาติ 2) จำแนกจิตโดยภูมิ 3) จำแนกจิตโดยอโสภณะและโสภณะ 4) จำแนกจิตโดยโลกิยะและโลกุตตระ 5) จำแนกจิตโดยอเหตุกะและสเหตุกะ 6) จำแนกจิตโดยอฆานและฆาน 7) จำแนกจิตโดยการเสวยอารมณ์ (สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา) 8) จำแนกจิตโดยสัมปยุตและวิปยุต 9) จำแนกจิตโดยอสังขาริกและสังขาริก

ชื่อเรียกและความหมายของจิต ที่ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร เพราะภาวะแห่งตนวิจิตร เพราะกรรมกิเลสสังสมไว้ เพราะรักษาไว้ซึ่งตน เพราะสังสมไว้ซึ่งสันดานของตนและเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร (โครงการปริวรรตอักษรและอักษรโบราณท้องถิ่น, 2546: 39) จิตมีความหมายต่างกันตามระดับชั้นของจิต คือ กามาวจรจิตหมายความว่า จิตที่ติดใจในอารมณ์ 6 เกิดอยู่ในกามภูมิ รูปาวจรจิต หมายความว่า จิตที่ยินดีในรูปฌาน เกิดอยู่ในรูปภูมิ อรูปาวจรจิต หมายความว่า จิตที่ยินดีในอรูปฌาน เกิดอยู่ในอรูปภูมิ โลกุตตรจิต หมายความว่า จิตที่เหนือโลก (กามโลก รูปโลก อรูปโลก) รัชนีพพานเป็นอารมณ์

ลักษณะของจิต จิต 89 หรือ 121 มีลักษณะอย่างเดียวกันคือ มีการรู้อารมณ์อยู่เสมอ จึงมีชื่อเรียกได้หลายอย่างตามที่รับอารมณ์ทางทวาร 6 (มีการเห็นทางตา การได้ยินทางหู การรู้กลิ่นทางจมูก การรู้รสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และรู้การคิดนึกทางใจ (Mr.Wannasit Waitayasevi, 2014) สำหรับการทำงานของจิตนั้น จะเกิดติดต่อกันไปอย่างไม่ขาดสายตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่จิตจึงเป็นใหญ่หรือเป็นผู้นำในธรรมทั้งปวง (เจตสิก รูป) จิตวิจิตรพิสดาร เพราะสรรพสิ่งในโลกนี้ถูกมนุษย์คิดค้นและจินตนาการสร้างขึ้นเพื่อสื่อภาพให้เห็นถึงผลของการกระทำทำความดีหรือความชั่วและจิตมีสภาพเป็นไตรลักษณ์

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ มีความเห็นสอดคล้องกันว่า วิธีการศึกษาพระอภิธรรมนั้น ควรทราบความเป็นมาของพระอภิธรรมและศึกษาปรมัตถธรรมในส่วนของจิตก่อน เพราะจิตมีจำนวนมากถึง 89 หรือ 121 ดวง แต่เกิดขึ้นนึกคิด รับรู้อารมณ์ได้ที่ละดวงเท่านั้นแล้วดับไป จิตดวงใหม่จึงเกิดขึ้นได้ จิตมีชื่อและความหมายต่างกัน บางครั้งเรียกจิตว่าวิญญาน จึงมีลักษณะเป็นนามธรรม ไม่สามารถมองเห็นหรือจับต้องได้ จิตเกิดขึ้นรับอารมณ์ทางทวาร 6 ทวารใดทวารหนึ่ง คือ 1) จักขุวิญญานจิต เห็นรูปหรือสีต่างๆ ทางตา 2) โสทวิญญานจิต ได้ยินเสียงทางหู 3) ฆานวิญญานจิต รู้กลิ่นทางจมูก 4) ชิวหาวิญญานจิต รู้รสทางลิ้น 5) กายวิญญานจิต รู้สัมผัสทางกาย 6) มโนวิญญานรู้ทางใจ แล้วปรุงแต่งให้คิดพูดหรือทำในสิ่งที่ดีและไม่ดี จิตย่อมสังสมความดีและไม่ดีไว้ติดตามไปในสังสารวัฏฏ์ จนกระทั่งจิตนั้นมีการฝึกอบรมดีแล้วด้วยสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาอยู่ในขั้นโลกุตตรจิต คือ อรหัตตมรรคจิต อรหัตตผลจิต จึงพ้นจากสังสารวัฏฏ์ได้ (in-depth interview, 7/11/63, in-depth interview online, 7/2/65)

๒) วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของจิตกับเจตสิก พบว่า จิตและเจตสิกมีความสัมพันธ์กัน อุปมาจิตเหมือนกับน้ำ เจตสิกเหมือนกับสีต่างๆ เพราะเจตสิกเกิดพร้อมกันกับจิต ตามหลักสัมปโยคนัย ยกเจตสิก 52 ขึ้นแล้วหาจิตที่เกิดพร้อมกับเจตสิก คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7 เกิดพร้อมกับจิตได้ทุกดวง, ปกิณณกเจตสิก 6 เกิดพร้อมกับจิตตามที่ประกอบได้, อกุศลเจตสิก 14 เกิดพร้อมกับอกุศลจิต 12, โสภณเจตสิก 25 เกิดพร้อมกับโสภณจิต 59 หรือ 91, และเมื่อกล่าวตามสังคหนัย ยกจิตขึ้นเป็นประธานแล้ว อกุศลจิต 12 ประกอบกับเจตสิก 27 คือ อัญญสมานเจตสิก 13 อกุศลเจตสิก 14, อเหตุกจิต 18 ประกอบกับอัญญสมานเจตสิก 12 (เว้นฉันทะ), กามาวจรโสภณจิต 24 ประกอบกับอัญญสมานเจตสิก 13 โสภณเจตสิก 25, มหัคคตจิต 27 ประกอบกับอัญญสมานเจตสิก 13 โสภณเจตสิก 22 (เว้นวิรตีเจตสิก 3), โลกุตตรจิต 8 หรือ 40 ประกอบกับอัญญสมานเจตสิก 13 โสภณเจตสิก 23 (เว้นอัปมัญญาเจตสิก 2)

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ มีความเห็นสอดคล้องกันว่า อกุศลจิตมีความสัมพันธ์กับเจตสิก ในฐานะที่เป็นสหชาติ (เกิดร่วมกัน) คือ อกุศลจิต 12 ประกอบกับอกุศลเจตสิก 27 และเจตสิกนั้นก็อาศัยจิตเกิดเจตสิกจะรู้

อารมณ์ได้ก็ต้องอาศัยจิตเป็นผู้นำ เจตสิกจึงมีความสัมพันธ์กับอกุศลจิต 4 ประการ คือ 1) เกิดพร้อมกับจิต 2) ดับพร้อมกับจิต 3) มีอารมณ์เดียวกันกับจิต 4) มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกันกับจิต อกุศลจิตมีความสัมพันธ์กับเจตสิก คืออกุศลจิต 21 เกิดร่วมกันกับเจตสิก 38 ในลักษณะที่กลมกลืนกัน ไม่สามารถแยกได้ว่า ส่วนไหนเป็นจิตหรือเจตสิก โลกุตตรจิตมีความสัมพันธ์กับนิพพาน เพราะโลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ การที่จะบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้นั้นก็ต้องมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้น โลกุตตรจิตที่มีมรรคจิตและผลจิต จึงเป็นทางปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความเป็นพระอรหันต์และเข้าสู่พระนิพพาน (in-depth interview, 15/11/63, in-depth interview online, 7/2/65)

ความสัมพันธ์ของจิตกับรูป พบว่า ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ แสดงรูป 28 แบ่งออกเป็น 5 นัย คือ 1) การแสดงรูปโดยย่อคือ มหาภูตรูป อุปาทายรูป 2) จำแนกรูปโดยพิสดารตามเอกมาติกาและทุกมาติกา 3) จำแนกรูปโดยสมุฏฐานที่ทำให้รูปเกิด 4) แสดงกลุ่มของรูป 5) แสดงความเกิดและความดับของรูป ดังนั้น รูปจะเกิดได้ต้องอาศัยเหตุ 4 อย่างคือ (1) กรรม (อกุศลและกุศลเจตนาที่กระทำด้วยกาย วาจา ใจ) (2) จิต (ทำให้รูปแสดงอาการยืน เดิน นั่ง นอนฯ ของคนและสัตว์) (3) อุตุ (อุณหภูมิ คือความเย็น ความร้อน ที่อยู่ภายในและภายนอกร่างกาย) (4) อาหาร (โอชาที่อยู่ในอาหารที่คนและสัตว์กินเข้าไปในร่างกาย) รูปเกิดจากจิต ร่างกายมีการหายใจเข้าออกเป็นปกติ จิตเป็นกุศลหรืออกุศลทำให้เกิดการยิ้ม การหัวเราะ การร้องไห้ การพูดเป็นต้น แสดงออกมาทางรูปจึงจะรู้ได้ว่าคน สัตว์ มีความสุขกาย สบายใจ หรือมีความทุกข์กาย ทุกข์ใจ (Waitayasevi, 2017) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ มีความเห็นสอดคล้องกันว่า จิตมีความสัมพันธ์กับรูป คือ จักขุปสาทรูปเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณจิต โสตปสาทรูปเป็นที่อาศัยเกิดของโสตวิญญาณจิต ฆานปสาทรูปเป็นที่อาศัยเกิดของฆานวิญญาณจิต ชิวหาปสาทรูปเป็นที่อาศัยเกิดของชิวหาวิญญาณจิต กายปสาทรูปเป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณจิต เพราะการกระทำทางกาย วาจา ใจ ล้วนเกิดจากเจตนากรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่ได้ทำมาแล้วในภพก่อนๆ และในภพนี้ จิตจึงเป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้นได้ และรูปก็เป็นปัจจัยให้จิตเกิดขึ้นได้ เพราะจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปารมณ์และจักขุปสาท รูปเกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร จิตมีความสัมพันธ์กับรูป เช่น การก้มก้มมือ การหัวเราะ การร้องไห้ เป็นต้น รูปเหล่านี้มีการเคลื่อนไหวเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยจิต จิตและเจตสิกต่างก็อาศัยรูปเกิดจึงทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวหรือมองได้ไปตามอำนาจของจิต(in-depth interview, 17/11/63, in-depth interview online, 7/2/65)

จิตมีความสัมพันธ์กับนิพพาน ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวว่า นิพพานมีสภาวะลักษณะอย่างเดียวคือสันติลักษณะ พระอรหันต์เมื่อปรินิพพานแล้วย่อมเข้าถึงสันติสุข พ้นจากความเกิดและความตาย นิพพานมี 2 ประเภท คือ 1) สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานของพระอรหันต์ที่มีขันธห้า) 2) อนุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่ไม่มีขันธห้า) นิพพานมี 3 ประเภท คือ 1) อนิมิตตนิพพาน (ผู้เจริญวิปัสสนาเห็นความเกิดดับของรูป-นาม โดยความไม่เที่ยงแล้วเจริญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุนิพพาน) 2) อัปพนิตินิพพาน (ผู้เจริญวิปัสสนาเห็นความเป็นทุกข์เจริญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุนิพพาน) 3) สุนยตนิพพาน (ผู้เจริญวิปัสสนาเห็นความเป็นอนัตตาแล้วเจริญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุนิพพาน) (Waitayasevi, 2017) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ มีความเห็นสอดคล้องกันว่า จิตมีความสัมพันธ์กับนิพพาน เพราะบุคคลจะบรรลุมรรคผลได้นั้นต้องเจริญวิปัสสนาให้ปัญญาแก่กล้าจนกระทั่งเกิดนามรูปปริจเฉทญาณจนถึงสังขารเพกขาญาณ เมื่อปัญญามีกำลังมากพอที่จะพิจารณารูป-นามโดยความเป็นไตรลักษณ์ซึ่งใกล้เคียงมรรคจิต ผลจิต จิตกำลังทำหน้าที่ดับโลกียอารมณ์ โศตรภูจิตจะเกิดขึ้นทันที คือมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตของปุถุชนเกิดขึ้นรับนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่าการพัฒนาจิตที่พ้นจากปุถุชนเข้าสู่จิตของพระอริยบุคคล เมื่อโคตรภูจิตดับลงแล้ว มรรคจิตก็เกิดขึ้นทำการประหาณกิเลสครั้งที่ 1 แล้วดับไป ผลจิตก็เกิดขึ้นทันทีแล้วดับไป จิตลงสู่ภวังค์ สำเร็จเป็นพระโสดาบัน และมรรคจิตนี้ต้องเกิดขึ้นประหาณอนุสัยกิเลสครั้งที่ 2,3,4 โศตรภูจิตเปลี่ยนเป็นโวทานจิต ทำให้พระอริยบุคคลเข้าถึงความบริสุทธิ์เป็นพิเศษ จึงทำลายกิเลส

ได้หมดสิ้น และบรรลุประอรหัตต์ เรียกว่าเข้า ถึงพระนิพพานอันเป็นสันติสุขจึงพ้นจากสังสารวัฏฏ์ ไม่มีการเกิด หรือการตายอีกต่อไป (in-depth interview, 15/11/63, in-depth interview online, 7/2/65)

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยสามารถนำมาอภิปรายผลได้ดังนี้

๑) **ความเป็นมาของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ** พระอนุรุทธาจารย์รจนาขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้เป็นประโยชน์แก่อกุลและความสุขแก่อนุชนที่เป็นเช่นนี้เพราะอภิมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์ที่สรุปเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของกัณหทิพย์ ชลวิสุทธิ (Cholvit, 2003) ที่ค้นพบว่า พระอนุรุทธาจารย์แต่งคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ แบ่งเป็น 9 ปริเฉท มีสาระเกี่ยวข้องกับจิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่สามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ โดยกล่าวถึงจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ รู้สึกนึกคิดในอารมณ์ เมื่อก้าวโดยลักษณะแล้วมีอย่างเดียวกันคือ “รู้” เมื่อก้าวโดยย่อดิจมี 89 โดยพิสดารมี 121 ส่วนอารมณ์คือสิ่งที่จิตเข้าไปรู้เจตสิก 52 คือธรรมชาติที่ประกอบจิตรูป 28 คือธรรมชาติที่แตกดับเสื่อมสลายไป ด้วยความเย็นและความร้อน นิพพานคือสภาวะธรรมที่พ้นจากการเกิดดับ สงบจากขันธและกิเลสส่วนบัญญัติใช้สมมติเรียกชื่อคน สัตว์ สิ่งของต่างๆ เพื่อสื่อความหมายให้เข้าใจกัน

พระอภิธรรมในประเทศไทย ปรากฏชัดเจนในสมัยกรุงสุโขทัย พญาสิทธิทรงพระราชนิพนธ์หนังสือ “ไตรภูมิถา” โดยมีจุดประสงค์เพื่อรักษาพระอภิธรรม และโปรดพระมารดาธรรมทั้งพระราชาราชกรรให้เข้าใจเรื่องกรรมและผลของกรรมคำว่า “เตภูมิมหรือไตรภูมิ” แปลว่า สามแดน คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ แบ่งเป็น 8 กัณฑ์ แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง ความไม่แน่นอนของมนุษย์และสัตว์ รวมทั้งสิ่งไม่มีชีวิตเป็น “อนิจจลักษณะ” ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของพร รัตนสุวรรณ (Rattanasuwan, 1999) ที่กล่าวว่า ในสมัยกรุงสุโขทัยได้ใช้คาถาในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะเป็นบทสวดในงานศพสืบทอดกันจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ ทรงเรียกเตภูมิกถาว่า ไตรภูมิพระร่วง

จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ พบว่า จิตมีหลายชื่อ เรียกกันไปตามสภาวะที่เกิดขึ้นกับจิต ที่เป็นเช่นนี้สามารถอภิปรายได้ว่าจิต หมายถึง สิ่งที่คิด น้อมไปรับอารมณ์ รวบรวมอารมณ์ไว้ภายในใจจิตมีความพอใจ เป็นธรรมชาติที่ผ่องใส เป็นเครื่องต่อ เป็นใหญ่ รู้แจ้งอารมณ์ เป็นวิญญานขันธและมโนวิญญานธาตุ จิตเป็นใหญ่หรือเป็นผู้นำเพราะสรรพสิ่งถูกมนุษย์คิดค้นและสร้างขึ้น กระทำให้จิตตรงตามแก่บุคคลที่พบเห็นทำให้เกิดการทำความคิดเรียกว่ากุศลวิบาก หรือสิ่งที่มนุษย์จินตนาการสร้างให้เกิดความหวาดเสียวน่าสะพรึงกลัว ล้วนเกิดขึ้นจากผลของความชั่ว เรียกว่า อุกุศลวิบาก (Punyanupap, 2014) ลักษณะของจิตเป็นนามธรรม ไม่สามารถเห็นรูปร่างหรือสัมผัสได้ แต่จิตสามารถ คิด นึก และรับอารมณ์ต่างๆ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจได้ แม้เจตสิกจะปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์ที่ดีและไม่ดีได้ต้องอาศัยจิตเป็นผู้นำซึ่งทำให้สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดารจิตนั้นอยู่ในไตรลักษณ์ คือมีการเกิดดับได้อย่างรวดเร็ว จึงสอดคล้องกับหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความดับของจิตนี้เป็นไปอย่างรวดเร็ว ยากที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้” (Dhammachariya, 2015)

๒) **วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของจิตเจตสิกรูปและนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ** จิตมี 4 ประเภท แบ่งเป็น 9 นัยที่เป็นเช่นนี้สามารถอภิปรายได้ว่า ธรรมที่เป็นกุศลธรรมธรรมที่เป็นอกุศลและธรรมที่เป็นอัพยากรธรรม มุ่งแสดงสภาวะจิต 3 ระดับที่แตกต่างกัน

ความสัมพันธ์ของจิตกับเจตสิก อกุศลจิตมีความสัมพันธ์กับเจตสิก คือ อกุศลจิต 12 ประกอบกับ อกุศลเจตสิก 27 กุศลจิต 21 เกิดพร้อมกับเจตสิก 38 ไม่สามารถแยกออกได้ว่า ส่วนไหนเป็นจิต ส่วนไหนเป็นเจตสิก จิตและเจตสิกอาศัยรูปเกิด โลกุตตรจิตมีความสัมพันธ์กับนิพพาน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ Nina

van Grokom (Grokom, 1996) กล่าวว่า อริยมรรคมืองค์แปด คือ สัมมาทิฏฐิ (ปัญญาเจตสิก) สัมมาสังกัปปะ (วิตกเจตสิก) สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (วิริยเจตสิก 3) สัมมาวายามะ (วิริยเจตสิก) สัมมาสติ (สติเจตสิก) สัมมาสมาธิ (เอกัคคตาเจตสิก) องค์มรรคดังกล่าวเป็นเจตสิกล้วนมีความสัมพันธ์กับมรรคจิตทั้งสิ้น

ความสัมพันธ์ของจิตกับรูปจักขุประสาทเป็นรูปที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณจิต โสตประสาทเป็นที่อาศัยเกิดของโสตวิญญาณจิต ฆานประสาทเป็นที่อาศัยเกิดของฆานวิญญาณจิต ชิวหาประสาทเป็นที่อาศัยเกิดของชิวหาวิญญาณจิต กายประสาทเป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณจิต การทำดีและไม่ดีล้วนเกิดจากเจตนาที่ได้ทำมาแล้ว ในภพก่อนๆ และในภพนี้ ทำให้กัมมชรูปเกิดขึ้นได้ ที่เป็นเช่นนี้สามารถอธิบายได้ว่า หลักธรรมเกี่ยวกับจิตและคุณสมบัติของจิตเป็นแนวทางให้กับบุคคลทุกอาชีพนำไปเป็นแนวทางในการการพัฒนาดนและการใช้ชีวิตประจำวันได้ (Hiranthep and Raksachom, 2015)

ความสัมพันธ์ของจิตกับนิพพานจิตมีความสัมพันธ์กับนิพพาน เพราะโคตรภู คือมหากุศลญาณ สัมปยุตตจิตของปุถุชนเกิดขึ้นรับนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อโสตาปัตติมรรคจิตเกิดขึ้น 1 ขณะดับกิเลสคือทิวฏฐิต สัมปยุตตจิต 4 ดวง วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต 1 ดวงเป็นสมุจเฉทปหาน สกทามิมรรคจิตก็เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว สามารถดับกามราคะและพยาบาทอันหยาบ ที่พระโสตาบันไม่สามารถละได้ คือทิวฏฐิตวิปยุตตจิต 4 โทสมูลจิต 2 ทำให้เบาบางลง อนาคามิมรรคจิต ดับกามราคะและพยาบาทที่สหระคตด้วยส่วนที่ละเอียด โดยสมุจเฉทปหาน อรหัตมรรคจิต ดับรูปราคะ อรูปราคะ อกุศลจิต 5 ดวง คือทิวฏฐิตวิปยุตตจิต 4 ดวงและอุทัจจ สัมปยุตตจิต 1 โดยสมุจเฉทปหาน จริมะจิตจึงเป็นจิตที่เกิดก่อนจิตดวงสุดท้ายที่พระอรหันต์จะปรินิพพาน นิพพานเป็นสภาพดับรูปนามทั้งหมด ที่เป็นเช่นนี้สามารถอธิบายได้ว่า ในพระอภิธรรมนั้นล้วนมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับความจริงแท้ของสรรพสิ่งรวมทั้งชีวิตมนุษย์ส่วนประกอบของมนุษย์ได้แก่จิต (ธรรมชาติรู้อารมณ์) เจตสิก (คุณสมบัติประกอบอยู่กับจิต) รูป (วัตถุ-คุณสมบัติของวัตถุ) และนิพพาน (สภาพสิ้นไปแห่งกิเลสตัณหา) เป้าหมายสูงสุดของชีวิตมนุษย์ (Vichittadhammo and Thitiyano, 2015)

บทสรุป

การเรียนการสอนพระอภิธรรมนั้น ครูผู้สอนพระอภิธรรมต้องมีความรู้ ความเชี่ยวชาญทางด้านพระอภิธรรมปิฎกและพระอภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งมีความรู้ในภาษาบาลีและภาษาไทยเป็นอย่างดี เพื่อที่จะได้แปลหรืออธิบายความหมายของบาลีได้ถูกต้อง และควรมีเทคนิคในการสอนโดยการใช้คู่มือหรือเอกสารประกอบการสอนที่สื่อภาพปรมาัตถธรรมให้เห็นอย่างชัดเจน ทำให้ผู้เรียนเข้าใจได้ง่ายต่อการจดจำพระอภิธรรม ซึ่งเป็นแก่นธรรมของพระพุทธศาสนา สารธรรมที่ผู้เรียนจะได้รับจากศึกษาปรมาัตถธรรม 4 ประการคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งเป็นความจริง 2 อย่าง ได้แก่ ความจริงโดยสมมติว่าเป็นจิต เจตสิก รูป นิพพาน และเป็นจริงโดยสภาวะกล่าวคือ จิต 89 หรือ 121 มีสภาวะรับรู้อารมณ์อย่างเดียวกัน เจตสิก 52 มีสภาวะลักษณะเฉพาะตน แต่มิได้เกิดโดยลำพัง เจตสิกจะเกิดได้ต้องประกอบกับจิตด้วยลักษณะ 4 ประการคือ 1) เกิดพร้อมกับจิต 2) ดับพร้อมกับจิต 3) รับอารมณ์เหมือนจิต 4) อาศัยวัตถุเกิดอย่างเดียวกับจิต รูป 28 มีสภาวะเสื่อมโทรมด้วยลักษณะ 4 ประการคือ 1) มีการเสื่อมสลายไป 2) มีการแยกจากจิตได้ 3) มีอาการเป็นกลางๆ 4) มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ให้เกิด นิพพาน มีสภาวะอย่างเดียวกันคือ สันติสุข นิพพานมี 2 คือ 1) สอุปาทิเสส นิพพาน 2) อนูปาทิเสสนิพพาน นิพพานมี 3 คือ 1) อนิมิตตนิพพาน 2) อัปปนิหิตนิพพาน 3) สุกญุตนิพพาน ลักษณะของนิพพานมี 3 ประการคือ 1) มีความสงบ 2) มีความไม่คลาดเคลื่อน 3) ไม่มีนิमित เครื่องหมายด้วยเหตุนี้ จิตจึงมีความสัมพันธ์กับเจตสิก รูป และนิพพาน

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะซึ่งเป็นการค้นพบองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะนั้น จากการศึกษากลุ่มตัวอย่างที่เป็นอาจารย์และนักศึกษาพระอภิธรรม วัดหัวคู้ ต.ศิระชะจรเข้ชั้น้อย อ.บางเสาธง จ.สมุทรปราการ พบว่า แนวทางการเรียนการสอนพระอภิธรรมวัดหัวคู้ ปัจจุบันใช้หลักสูตรการเรียนการสอนอภิมมัตถสังคหะของพระอนุรุธาจารย์ซึ่งพระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ ได้รจนามาไว้แล้วให้เป็นแบบเรียนพระอภิธรรมทั้ง 9 ชั้น ใช้เวลาศึกษาเป็นระยะเวลาจนถึง 7 ปี 6 เดือน จนจบหลักสูตรของอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับอาจารย์ผู้สอนก็ต้องมีความรู้ ความเชี่ยวชาญในด้านพระอภิธรรมโดยเฉพาะ และต้องมีการสอนเป็นอย่างดี ซึ่งแต่ละท่านที่สอนต้องใช้เทคนิคการสอนเฉพาะตนเองทั้งการสอนในชั้นเรียนและการสอนแบบออนไลน์ ส่วนผู้เรียนพระอภิธรรมในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะนั้นก็ต้องมีศรัทธาในธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีฉันทะ ความตั้งใจที่จะเรียน มีวิริยะ ความพากเพียร ขยันในการอ่านทบทวนท่องจำในวิชาที่เรียน มีการซักถามเมื่อไม่เข้าใจ และสามารถเขียนบาลีและภาษาไทยได้ถูกต้อง มีจิตใจฝักใฝ่อยู่กับการศึกษา และมีปัญญาสร้างสรรค์ในการคิดสังเคราะห์ วิเคราะห์ธรรมให้มีความรู้ ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการดำเนินชีวิตที่ดีคือเมื่อพบปัญหาที่เป็นอุปสรรคหรือภัยพิบัติต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับตนเองหรือบุคคลอื่นแล้วก็สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ โดยรู้จักใช้จิตที่เป็นกุศลซึ่งประกอบด้วยสติและปัญญาเข้าไปแก้ปัญหาเหล่านั้น เช่น สถานการณ์โรคโควิด-19 ที่กำลังแพร่ระบาดอย่างหนักในประเทศไทย พบว่ามีการติดเชื้อโควิดโอมิครอนและตายเพิ่มขึ้นทุกวัน ดังนั้น จึงไม่ควรกลัวหรือรังเกียจผู้ติดเชื้อโควิดมากเกินไป แต่ทุกคนต้องไม่ประมาท รู้จักปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดตามกระทรวงสาธารณสุข และต้องมีกุศลจิตที่ประกอบด้วยเมตตาให้การดูแลช่วยเหลือกันยามเจ็บป่วย ปัญหาการสูญเสียชีวิตก็ต้องใช้จิตพิจารณาว่าไม่ใช่สูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักเฉพาะในครอบครัวเราเท่านั้น แม้ครอบครัวคนอื่นก็สูญเสียชีวิตเช่นเดียวกัน เพราะในทุกบ้านเมื่อมีคนเกิด ก็ต้องมีคนแก่ คนเจ็บและคนตาย ปัญหาเศรษฐกิจ ข้าวของแพงก็ต้องรู้จักกินหรือใช้อย่างประหยัด ปัญหาคนว่างงานและยากจนล้วนเป็นปัญหาของสังคมทั้งสิ้น จนกลายเป็นปัญหาครอบครัว สังคม และประเทศชาติ ถ้าทุกคนมีจิตเมตตา ขวนขวายช่วยเหลือให้คนมีงานทำ ปัญหาคนว่างงานก็จะลดลง เป็นเหตุให้ปัญหาต่างๆ คลี่คลายไปในทางที่ดีได้ ซึ่งจะทำให้คนในสังคมไทยเกิดความประทับใจที่ยังมีผู้ห่วงใย คอยช่วยเหลือกัน ไม่ต้องถูกทอดทิ้งในคราวประสบทุกข์ จึงเกิดความรักใคร่ มีความเอื้ออาทร ผูกมิตรไมตรีต่อกัน และใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในช่วงวิกฤตได้อย่างมีความสุข

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

ข้อเสนอแนะและข้อค้นพบ (Fact Findings) จากการวิจัยและการอภิปรายผล สามารถนำผลการวิจัยไปใช้ในสถานที่ศึกษาทั้งภาครัฐและเอกชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหน่วยบริการสังคมอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และสาขาของหน่วยบริการสังคมอภิธรรมโชติกะวิทยาลัยมากกว่า 30 แห่ง เพื่อให้ผู้สอนและผู้เรียนทราบแนวทางการเรียนการสอนเพื่อจะได้ถ่ายทอดองค์ความรู้ที่ชัดเจนไปสู่ประชาชนผู้สนใจในการศึกษาพระอภิธรรมในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ เพื่อประโยชน์ต่อการนำไปใช้ในการพัฒนาชีวิตที่ดีต่อตนเอง สังคม ตลอดจนการพัฒนาประเทศชาติให้มีความเจริญก้าวหน้าเท่าเทียมประเทศอื่น และเพื่อเป็นแนวทางแห่งการบำเพ็ญเพียรในด้านสมถภาวนาและการเจริญวิปัสสนาที่มุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดคือการพ้นทุกข์

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

- 1) ควรวิจัยเรื่องเกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาจิตที่ปรากฏในพระสูตร
- 2) ควรวิจัยเรื่องเกี่ยวกับจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท
- 3) ควรวิจัยถึงความต่างกันของจิตตามแนวคิดชาวตะวันตกกับจิตในพระพุทธศาสนา

References

- Abhidhamma Chotika College. (2021). *Guide to conduct the Abhidhamma Examination: Abhidhamma Chotika College*, Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
- Bhikkhu Boodhi. (1962). *A Comprehensive Manual of Abhidhamma*, Buddhist Publication Society Kandy Srilanka.
- Descartes, (1951). R.A. *Discourse on Method and Selected Writings*, New York: E.P. Dutton and Co, p 27-28.
- Dr. Wisit Chaisuwan. (2018). *Abhidhamma who said, was difficult*, Bangkok: Company Amarin Printing and Publishing Public Company Limited.
- F.H. Bradley. (1962). *Ethical Studies 2d*, ed, London; OxtordUnhversity Press, 1927.
- Kanhathip Cholvisut. (2003). *Analytical Study of the Abhidhamma: Teachings of the Buddha that can be applied in daily life*. (Master's Thesis). Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
- Mae Chee Sangwan Boonchuay. (2017). *Study of greed in vipassana meditation practice*. (Master's Thesis). Mahachulalongkorn rajavidyalaya University.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (2017). *Thai Tripitakas*. Bangkok: MCU Press.
- Mahamakut Wittayalai, Foundation. (2013). *Tripitaka and commentary translated*. MahamakutRajawittayalai Edition, 91 volumes, 7th printing, Nakhon Pathom: MBU Press.
- Mahamakutraavidyalaya, (2008). *Milindapanha : Translation issue in MahamakutraVidyalyaya*, (4th ed.), Bangkok: Mahamakut Buddhist College.
- Mr.Wannasit Waitayasevi. (2014). *Study Guide. Phra Aphidhammatthasangaha Pritchat 1 Citparamat*, 13th edition, Nakhon Pathom : Nab Mahani Ranon Foundation.
- Mr.Wannasit Waitayasevi. (2017). *A Study Guide of the Abhidhammathasangaha 6th Precept, Rupasanghahaviphaka and Nibbhanaparamattha*. 11th edition, Nakhon Pathom: Nab Mahaniranon Foundation.
- Nina van Grokom. (1996). *Mental Development in Daily Life*, 5 Vols, Bangkok: Roogruang seankanpim.
- Phaya Lithai. (1992). *Tribhum Kata or Tribhum Phra Ruang*. 2nd edition, Bangkok: Teachers Council of Ladprao.
- Phra AnuruddhaThera, Phra Yanathacha. (2012). *Abhidhammatthasangaha and Paramat thathipani*. Translated by Phra Khanthasaraphiwong. (4th edition) Bangkok: Limited Partnership Prayoonasas Thai Printing.

- Phra Buddha Kosajarn, Phra Khanthasraphiwong Translate and explain. (2011). *Atthasalini, Commentary on Thammasangkaneepakorn*, Bangkok: Prayoonsas Thai Printing Limited Partnership.
- Phra Saddhammajotika Dhammachariya.(2015). *Paramatthajotika, pritchet1-2-6, Mind, Mental factors, visible object, Nirvana*, Bangkok: Dhipayawisut Partnership.
- Phramaha Chutinthorn Chotithammo (Nongpayak). (2013). *Analytical Study of Abhidhamma as a Buddhist Ethics*. (Master's Thesis). Mahachulalongkornrajavidyalaya University College.
- Phramaha Danai Thammaramo. (2017). *An Analytical Study of the Process of Mind in Atthasalini Scriptures*. (Doctoral Dissertation). Mahachula longkornrajavidyalaya University.
- Phramaha Pairo Yanakusalo and Chamroon Thammada. (2014). *The Gateway to the Abhidhamma Seven Scriptures*. Bangkok: Prayoonrasas Thai Printing Limited Partnership.
- Phramaha Paphon Katsaro and others. (2019). *An analysis of metaphysics appearing in the essence of the Milindapanha Scriptures*. Research articles. Graduate Studies Journal. Khon Kaen University, Year 6, Issue 2, April-June.
- Phramaha Sophon Vichittadhammo and Phramaha Narongsak Thitiyano, (2015). *An analytical study of the interpretation of the Abhidhamma of the Elder in Buddhism*. Academic articles, M.C.U. Journal of the Humanities Journal, Vol. 1, No. 1 January-June.
- Phramaha Thammaracha I (Phaya Lithai). (1888). Phramaha Chuay of Wat Pak Nam (currently Wat Klang, Samut Prakan Province) be an inscription, *Tebhumigatha*, Wachirayan Library. has been transcribed into Thai characters without modifying the words from the original text
- Porn Rattanasuwan. (1999). *History of the Abhidhamma and the Mind of the Scripture Examiners - Co-workers*, Bangkok: Spirit Printing House.
- Project for overseeing local alphabets and ancient characters. (2003). *The Abhidhammattha sanggaha and Abhidhamattavibhavanidhika Pali-Thai, Part 2, Bhumibalo bhikkhu*, Bangkok: Bhumibalobhikkhu Foundation.
- Rita S.Y. Berry (1999). *Collecting data by in-depth interviewing*. Retrieved June7, 2016,
- Suchep Punyanupap. (2014). *The Tipitaka for the People*.(18th ed.), Bangkok: MBU Press.
- Uraivan Hiranthep and Mae Chee Krishna Raksachom. (2015). *Relationship between mental state and Buddhist principles in the Dhammasangani scriptures*, M.C.U. Journal of the Humanities Review, Vol. 1, No. 2 July-December.

